

Irena Sawicka, *Arealinės fonetikos (fonetinės geografijos) įvadas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007, 150 p. [*Bibliotheca Salensis*, 3]. ISSN 1822-3257, ISBN 978-9955-704-33-1

Nors lietuviškai išleidžiama nemaža lingvistinės literatūros, skirtos įvairiems lietuvių kalbos ir jos tarmių tyrinėjimo klausimams, lietuvių kalba daug rečiau vartojama kaip aprašymo priemonė nagrinėjant kitų kalbų duomenis. Būtent su tokiu atveju susiduriame skaitydami Irenos Sawickos knygą apie arealinę fonetiką, kurioje analizuojama daugiau nei dvidešimties kalbų medžiaga (neskaitant šių kalbų tarmių). Iki Sawickos darbo svarbiausias lietuviškas šaltinis šioje srityje buvo Alekso Girdenio *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai* (2003), kur irgi plačiai pristatyti įvairių pasaulio kalbų faktai, tačiau specialiai ši problematika nagrinėjama tik Sawickos knygoje.

Irena Sawicka yra Torunės Mikalojaus Koperniko universiteto slavistikos profesorė, paskelbusi reikšmingų darbų apie slavų ir balkanų kalbas. Nepaisant to, kad lietuviškai išėjęs *Arealinės fonetikos (fonetikos geografijos) įvadas Pietryčių Europos fonetinių problemų pagrindu* daugiau ar mažiau remiasi ankstesnėmis autorės publikacijomis (pavyzdžiui, tokiomis kaip *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features* (1997) ir *An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages* (2001)), svarbu pabrėžti, kad naujoji knyga versta iš rankraščio, taigi neturi tiesioginio atitikmens tarp kitomis kalbomis išleistų tekstų (čia norisi nuoširdžiai padėkoti vertėjai Dianai Šileikaitei). Šios knygos, kaip ir kitų *Bibliotheca Salensis* serijoje pasirodžiusių darbų, pagrindą sudaro 2004 ir 2005 m. Salų vasaros mokykloje skaitytos paskaitos. Pasak Axelio Holvoeto, knyga „atspindi 2005 m. Salų vasaros mokykloje įvykusį posūkį kalbų tipologijos link“ (p. 7); šią kryptį toliau plėsti numatomas išleisti Vladimiro Plungiano *Gramatinės tipologijos įvadas* (pirmosios serijos knygos, parašytos Bohumilo Vykypělo ir Wojciecho Smoczyńskiego, baltų kalbų medžiagą nagrinėjo iš bendresnių Hjelmslevo glosematikos ir laringalų teorijos pozicijų).

Irenos Sawickos darbas susideda iš septynių gana savarankiškų, bet logiškai vienas su kitu susijusių skyrių. Pirmieji trys skyriai iš esmės sudaro tipologijos įvadą, supažindinantį skaitytoją su svarbiausiomis šios srities sąvokomis. Pirmame skyriuje aprašomi įvairūs kalbų klasifikavimo būdai, pradedant nuo įprasto genealoginio, kuris buvo labiausiai išstobulintas tyrinėjant indoeuropiečių kalbų ryšius ir raidą, paskui pereinama prie tipologinės klasifikacijos, paremtos nuo kilmės nepriklausomais kalbos struktūros panašumais, ir baigiama geografine klasifikacija, nustatančia kalbų sąveiką tam tikros teritorijos ribose ir kalbų sąjungų susidarymą. Autorė pabrėžia, kad realių kalbų santykius kartais būna sunku vienareikšmiškai apibūdinti pagal išvardintus tipus, nes giminiškos kalbos dažnai yra paplitusios netoli viena kitos ir jų sąveika bei tarpusavio įtaka nesibaigia suskilus prokalbei. Be to, rekonstruojama prokalbė kartais gali būti suvokiama ir kaip suartėjusių ir supanašėjusių kalbų sąjunga, kas, tarp kitko, atitinka vieną iš hipotezių, aiškinančių baltų ir slavų kalbų ryšius. Apie tai užsimenama jau antrame skyriuje, kur aprašomi bandymai įvairiais būdais grupuoti Europos kalbas į kalbų sąjungas. Gyula Décsy (1973) lietuvių kalbą priskiria vadinamajai Rokitno kalbų sąjungai, gavusiai pavadinimą iš Ukrainoje esančio kaimo, kuriai taip pat priklausančios ukrainų, baltarusių, lenkų ir kašubų kalbos. Tačiau Sawicka į šį ir kitus Décsy pasiūlytus vienetus žiūri gana kritiškai. Vienintelė abejonių nekeltanti Europos kalbų sąjunga esanti Balkanų kalbų sąjunga, smulkiai analizuojama trečiame skyriuje. Ji vienija albanų, bulgarų, makedonų, rumunų ir kitas mažiau žinomas kalbas bei tarmes. Visoms šioms kalboms būdingas tam tikrų morfosintaksinių požymių kompleksas, pavyzdžiui, postpozicinė žymimojo artikelio vartosena (plg., bulg. жена – žymimoji forma *жената*, rum. *om* 'žmogus' – žymimoji forma *omul*), bendraties nebuvimas, būsimąjo laiko daryba pasitelkus veiksmožodžio 'norėti' klitinę formą ir t. t. (p. 31). Bendrieji bruožai, vadinami balkanizmais, susiformavo dėl intensyvių kontaktų, o Balkanų kalbų sąjungos atradimas XIX amžiuje sąlygojo lingvistinės geografijos susiformavimą.

Kituose knygos skyriuose, nuo ketvirtojo iki septintojo, aptariamos įvairių Europos kalbų fonetikos ypatybės, bet Balkanų sąjungos kalbos šiaip ar taip lieka analizės objektu.

Nedidelis ketvirtas skyrius išryškina fonetinės konvergencijos, dažnai apsiribojančios „garsų realizacijos suvienodėjimu, nekintant jų fonologinei kokybei“ (p. 37), specifiką. Kaip pavyzdys minimas vadinamasis Vidurio Europos [1], vienodai tariamas lenkų, serbų ir kroatų kalbose, bet užimantis skirtingą vietą šių kalbų fonologinėse sistemose: lenkų kalboje alveolinis negomurinis [l] atitinka minkštąjį priebalsį, o serbų ir kroatų kalbose — kietąjį priebalsį. Šiame skyriuje autorė taip pat aprašo ir fonetinius balkanizmus: savarankiškos maksimaliai centruotos (vidurinės eilės ir vidutinio liežuvio pakilimo) balsinės fonemos buvimą ir [mb], [nd], [ŋg] tipo žodžio pradžios priebalsių junginius.

Penktame skyriuje Sawicka siūlo savitą Pietryčių Europos kalbų grupavimą, visų pirma skirdama Rytų Balkanų fonetinį arealą, apimančią bulgarų ir rumunų kalbų paplitimo plotus, kuriam būdinga išplėstinė minkštųjų ir kietųjų priebalsių koreliacija ir nekirčiuotų balsių redukcija, ir šių bruožų neturintį Balkanų kalbų sąjungos fonetinį centrą ties makedonų, albanų ir graikų kalbų paplitimo plotų sandūra, kuriam taip pat būdingi kai kurie papildomi požymiai, įskaitant ypatingą [mb], [nd], [ŋg] tipo junginių vartojimą. (Beje, su šiais junginiais susijęs ištisas fonetinių ir fonologinių reiškinių kompleksas, detaliau nagrinėjamas penkto skyriaus pabaigoje.) Trečiojo, Viduržemio jūros fonetinio arealo pagrindinės ypatybės yra atvirasis arba „pusiau atvirasis“ skiemuo žodžio gale ir intervokaliųjų sprogstamųjų priebalsių lenicija, t. y. skardžiųjų sprogstamųjų priebalsių virtimas pučiamaisiais, kartais ir visiškas intervokalinio priebalsio išnykimas. Be to, autorė kalba apie dar vieną, rekonstruotą, požymį – nosinį *šva*, kuris viduramžiais buvęs paplitęs albanų, rumunų, bulgarų ir makedonų kalbose ir turėjęs savarankiškos fonemos statusą (dabartinių balkanų kalbų vidurinės eilės balsiai nėra nosiniai; be to, jie pasitaiko ne visur). Nosinio *šva* arealas nesiskyręs nuo morfosintaksinių balkanizmų paplitimo ploto, o šio balsio vėlesnį išnykimą, pasak Sawickos, reikia aiškinti tuo, kad fonetiniai reiškiniai ne tokie patvarūs kaip gramatinės struktūros.

Šeštame skyriuje analizuojami tipologiniai slavų kalbų skirtumai, ne visada sutampantys su tradicine genealogine klasifikacija. Pagal įvairius požymius autorė išskiria du ašigalius: pietvakarių, „kuriam būdinga kirčio politoniškumas (stipriausiai išreikštas serbų ir kroatų kalbose), vienos viršūnės skiemens modelis (nuosekliausiai išlikęs serbų ir kroatų kalbose), išplėtotas vokalizmas (stipriausias slovėnų kalboje), didelis balsių junginių dažnumas (didžiausias makedonų kalboje), ribotas minkštųjų priebalsių fonemų inventorius (mažiausias slovėnų kalboje), *sandhi* reiškinių nebuvimas (serbų ir kroatų kalbose)“ (p. 107–108) ir pietryčių, „kuriam būdinga išplėstinė priebalsių palatališkumo fonologinė koreliacija ir kontekstinės palatalizacijos (geriausiai išlikusios rusų kalboje), dviejų viršūnių skiemenų toleravimas ir – dėl šios priežasties — didelis priebalsių junginių inventorius ir jų dažnumas (šie požymiai stipriausiai išreikšti lenkų kalboje), vad. nekirčiuotų balsių redukcija (stipriausiai pasireiškianti rusų kalboje)“ (ten pat).

Paskutiniame, septintame skyriuje aptariami balkanų ir slavų kalboms būdingi skiemens modeliai. Slavų prokalbė turėjo vien atvirus skiemenis, kurių pradžioje buvo galimi tik tam tikri priebalsių junginiai, kurių skambumas (balsingumas) laipsniškai stiprėjo skiemens viršūnės kryptimi. Išnykus silpniesiems redukuotiems balsiams visose slavų kalbose atsirado uždaryti skiemenų ir sudėtingų priebalsių junginių, griaunančių skambumo progresiją skiemenyje, kuriame sonantas gali atsidurti tarp dviejų trankiųjų priebalsių arba po trankiojo priebalsio žodžio gale, skambumo atžvilgiu sudarydamas antrąjį skiemens viršūnę. Tačiau nauja skiemens struktūra prigijo ne visur: „šiandien pietų slavų kalbose leistini tik vienos viršūnės skiemenys“, nes „dėl įvairių daugiau ar mažiau reguliarių istorinių procesų dviejų viršūnių skiemenys buvo pašalinti“ (p. 113). Kita vertus, „slavų kalbų arealo šiaurinėje dalyje dviejų viršūnių skiemenys, išlikdavo žymiai ilgiau“ (p. 114). Kaip rašo Sawicka, „dviejų viršūnių skiemens modelį paprastai lydi turtingesnė priebalsių sistema, labiau išplėtotas minkštumo koreliacija, ilgesni priebalsių junginiai, didesnis šių junginių skaičius, o kalbose, kurioms būdingas vienos viršūnės skiemens modelis, minkštumo koreliacija apsiriboja trimis-keturiomis poromis, priebalsių junginiai paprastesni, jų mažiau ir jie retesni, tačiau šiose kalbose dažnesni balsių junginiai ir labiau išplėtoti segmentiniai prozodiniai požymiai (ilgumas, politoniškumas)“ (p. 115). Nemaža dėmesio autorė skiria

reiškiniui, kai tie patys garsų junginiai skirtingų kalbų giminiškuose žodžiuose realizuoja skirtingus skiemens modelius, plg. lenkų *myśl* (dviejų viršūnių skiemuo) ir kašubų [mɔsl] (vienos viršūnės skiemuo su skiemeniniu sonantu žodžio gale, savo struktūra nesiskiriantis nuo kito kašubų kalboje pasitaikančio varianto [mɔsel]).

Knyga baigiama trumpomis išvadomis, kuriose atkreipiamas dėmesys į tam tikrų Europos centrui būdingų bendrų fonetinės struktūros ypatybių egzistavimą, tipologinės klasifikacijos artimumą geografinei ir fonetinės konvergencijos reiškinius, kurie gretinami su gramatinės konvergencijos procesais.

Irenos Sawickos knyga baltistui kelia daug minčių, skatina visus joje aptartus kriterijus taikyti ir lietuvių kalbai bei svarstyti apie lietuvių kalbos vietą aptartose slavų ir kitų Europos kalbų klasifikacijose. Iš dalies tai daro pati autorė, septinto skyriaus pabaigoje pateikusi trumpą lietuvių kalbos garsyno apžvalgą. Tačiau gana paviršutiniška jo analizė greičiau primena raginimą skaitytojams patiems imtis šio uždavinio. Be to, ši analizė remiasi tik bendrinės lietuvių kalbos duomenimis, – tarminė medžiaga galėtų pakoreguoti jos rezultatus (nagrinėdama kitas kalbas Sawicka paprastai jų tarmėms skiria labai daug dėmesio). Tipologiniai lietuvių tarmių skirtumai seniai žinomi baltistams ir net atsispindi tarmių klasifikacijoje (plg., pavyzdžiui, Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus svarstymus apie afrikatų, minkštojo ir kietojo *l* dažnumą 1966 m. straipsnyje), tačiau dar įdomiau būtų „pratešti“ šiuos požymius už Lietuvos ribų bent jau į giminiškos latvių kalbos plotą, kuriame irgi matyti didelė tarminė diferenciacija (iš esmės šį darbą jau pradėjo Edmundas Trumpa). Žiūrint į Sawickos slavų kalbų garsyno tipologinę klasifikaciją kilo noras panašiu būdu pristatyti ir lietuvių bei latvių tarmių sistemas, o gal net kartu su baltų tarminiais duomenimis paanalizuoti kaimynines estų ir lybių kalbas, kad jos konkrečiais faktais patvirtintų banalų teiginį apie šių kalbų įtaką latvių fonetikai (plg. Peipaus kalbų sąjungos apibūdinimą p. 22).

Gerą bendrą įspūdį šiek tiek gadina tokios smulkmenos kaip iki galo nesuderinti sakiniai (p. 18), spaudos klaidos rusiškose citatose (p. 129, 131), kurias tikriausiai būtų buvę prasminga išversti į lietuvių kalbą. Vienu atveju pasitaiko net iš rankraštinio varianto išlikęs lenkų kalbos jungtukas *lub* (p. 117). Neretai skaitytojas pasigenda ir pavydžių, ypač albanišku, vertimo; pateikiama slavų kalbų žodžių reikšmė ne visada aiški. Tačiau visa tai netrukdo suvokti knygos turinio ir jos svarbiausios idėjos: nė viena kalba neegzistuoja izoliuotai nuo kitų pasaulio kalbų, tik savo tarmių kontekste, todėl nė vienos kalbos ar jos tarmių tyrimas negali atsiriboti nuo kitų kalbų tyrimų; net negiminiškų ar tariamai nepanašių kalbų interpretacijos gali būti jai itin svarbios ir naudingos.

Anna Daugaviete

*Department of General Linguistics
Faculty of Philology
Saint-Petersburg State University
Universitetskaya Embankment 11
199034 Saint-Petersburg
Russia
el. p.: anna.daugavet@gmail.com*

Gauta 2009-07-03
Priimta 2008-08-21